

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie:

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2015

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Pijp gemaakt naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie (Sissi). Ongemerkt, Partsch, ca. 1879. (Foto Arjan de Haan)

Achterzijde omslag: Piet Hein pijp, 1828. Gouda, Leendert of Joost Welter, 1828. (Coll. Museum Gouda, foto Bert van der Lingen)

ISBN: 978-90-801138-6-2

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Patriotten en prinsgezinden Rob Roedema en Peter Bitter	9
Aanvulling op ‘Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625’ Bert van der Lingen	19
Een tabakspijp ter herdenking van de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, 1628-1828 Bert van der Lingen	33
Leidens Ontzet op pijpen Ruud Stam	37
Herinneringspijpen naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 Ron de Haan	47
Afval van een Schoonhovense pijpenbakker Jan van Oostveen	51
De firma G. Rompelman & Compagnie, fabrikant in grof aardewerk en pijpen te Kampen Bert van der Lingen	59
Een ijzeren persvorm uit Gennep en de pijpenmaker Peter Dorn (1849-1871) Jos Engelen	71
Glaspanelen van P. van der Want Gzn (Ivora) in Gouda Barbara Walraven	75
De merken ruiters te paard en vijf schijven in een Delftse tuin en de relatie tussen pijpenmakers te Gouda Bert van der Lingen	79
Een groep bijzondere pijpmodellen van Johann Partsch II, Theresienfeld, Oostenrijk Arjan de Haan	85
Misbruik van de naamsbekendheid van Gambier Arthur van Esveld	93
Geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen uit Noord-Frankrijk (Bretagne, Normandië en Nord-Pas-de-Calais) Ron de Haan	101
Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpenindustrie Ruud Stam	127
De sociale strijd op Belgische pijpen Ruud Stam	139
De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda Bert van der Lingen	147
Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806 Bert van der Lingen	165
Engelse summaries	185

Voorwoord

Het Jaarboek 2015 is het derde Jaarboek van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'. Opnieuw ligt er een fraai jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, voor u. Het is mooi om te zien dat een keur aan auteurs zulke interessante en van fraaie afbeeldingen voorziene artikelen heeft aangeleverd.

Allereerst ruime aandacht voor de Nederlandse kleipijp. Rob Roedema en Peter Bitter behandelen opgegraven kleipijpen en aardewerk van opgravingen in **Alkmaar**, die verwijzen naar de **politieke voorkeur** in Alkmaar in de achttiende eeuw. In het Jaarboek 2014 beschreef Bert van der Lingen een bijzondere groep **eerste-generatiepijpen** uit de periode 1590-1625. Kort na publicatie bleken er nog veel meer vondsten te zijn die in een uitgebreide aanvulling zijn opgenomen. Van dezelfde auteur komen ook bijdragen over een pijp die de verovering van de **zilvervloot door Piet Hein** herdenkt en pijpen uit een **beerput in Delft** die familierelaties tussen de eigenaren van de gevonden merken aantoonst. Ruud Stam maakt een inventarisatie van pijpen die **Leidens Ontzet** in 1574 herdenken en Ron de Haan toont een drietal bijzondere modellen ter gelegenheid van de **Vrede van Aken** in 1748. Jan van Oostveen beschrijft pijpen en afval van een **pijpenbakker in Schoonhoven** en geeft nieuwe inzichten over de nijverheid in deze stad en Bert van der Lingen doet verslag van zijn onderzoek naar de firma **G. Rompelman & Compagnie** in Kampen, die kleipijpen voor de export naar Suriname maakte. Jos Engelen beschrijft een **ijzeren persvorm** die in een tuin in Gennep is gevonden en Barbara Walraven twee **glaspanelen** van de firma P. van der Want Gzn (Ivora) uit Gouda.

De buitenlandse kleipijpen zijn vertegenwoordigd in verschillende artikelen. Arjan de Haan laat in zijn bijdrage fraaie modellen uit de fabriek van **Partsch in Oostenrijk** zien. Arthur van Esveld gaat in op **misbruik van de naam Gambier** in Frankrijk en Ron de Haan toont de kenmerken van de grootste collectie **geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen** uit Noord-Frankrijk. Ruud Stam beschrijft de **sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpennijverheid** en pijpen die de **sociale strijd in België** verbeelden.

Over de handel en export van kleipijpen heeft Bert van der Lingen een bijdrage over de 18e eeuwse **pijpenhandelaar Dirk Entvogel** uit Amsterdam en zijn opvolger Jacob van der Werf en verder een artikel over tabakspijpen en tabak in **advertenties in Zürichse weekbladen**, waarin onder meer duidelijk wordt welke pijpen in de 18e eeuw naar Zwitserland werden geëxporteerd.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in het Jaarboek 2015 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Ruiter te paard en vijf schijven in een Delftse tuin en de relatie tussen pijpenmakers te Gouda

Bert van der Lingen

Tijdens het uitgraven van een tuin aan de Lange Geer in Delft is een kleine maar interessante groep pijpen gevonden. Hoewel er slechts een twintigtal fragmenten van pijpen tevoorschijn kwam, biedt het materiaal een interessante mogelijkheid om te laten zien hoe gecompliceerd de handel en werkplaatsen van pijpenmakers in elkaar zaten. Het merendeel van de vondsten heeft een vroeg ovaal model. Daarnaast is nog een afwijkende pijp uit de tweede helft van de achttiende eeuw gevonden. De overige vondsten wezen niet op grote welstand. Wel werden nog enkele Delfts witte borden en een bijzonder, meerkleurig beschilderd, Delfts spaarvarken gevonden.

Een 'groffe' snoekenbek met WVMF

Behalve fraai afgewerkte ovale kwaliteitspijpen, die hieronder worden besproken, is in Delft ook een rondbodem pijp van 'groffe' kwaliteit met afwijkende decoratie gevonden. Deze pijp dateert uit de tweede helft van de achttiende eeuw. De wijze waarop het merk op de ketel staat is ongewoon. (afb. 1a-c) Via de persvorm zijn de letters WVMF in reliëf op de ketel aangebracht waarbij de letters WV op de linkerzijde en de letters MF aan de rechterzijde. Rond de steel is een vis gegraveerd met opengesperde bek, een model dat indertijd 'snoeckebek' werd genoemd.

De pijp is waarschijnlijk gemaakt door Willem van Montfoort uit Gorinchem. De in Woerden geboren Van Montfoort was als soldaat in Coevorden gelegerd. Hij trouwde in 1761 met de in Gorinchem geboren Trijntje van den Bosch.¹ Willem kocht in 1767 en 1772 een huis op de Kortendijk in Gorinchem. Hij had daar

toen al twee huizen in eigendom. In 1779 werden twee huizen verkocht. In de periode 1781-1784 nam hij vijf keer personeel aan. Mogelijk had de verkoop van de panden te maken met zijn financiële situatie, aangezien hij in 1784 failliet werd verklaard. Uit de opgemaakte boedelinventaris bleek dat er geen gereedschap uit de pijpenmakerij aanwezig was. Mogelijk had hij die al te gelde gemaakt. Een van de schuldeisers was Willem Hack, leverancier van pijpjaarde. Op 19 juli 1784, kort na het faillissement, werd zijn huis aan de Gorinchemse pijpenmaker Sijmen Groenhout verkocht.

Er zijn weinig producten met het merk WVMF bekend. Er is een knorrenpijp gevonden, waarop de initialen boven twee klaverbladen zijn aangebracht.² (afb. 2) Ook zijn er twee modellen bekend waarvan de persvormen (na het faillissement van Van Montfoort?), aan Huibert van Outheusden zijn overgegaan. Die liet zijn merk HVAH boven het merk WVMF van Van Montfoort aanbrengen. Over het merk WVMF liet hij vervolgens cirkels slaan om het ongeldig te maken. Dat was minder fraai dan het laten dichtmaken door een vormmaker, maar wel goedkoper. Outheusden nam in ieder geval twee vormen over van Van Montfoort. De ene heeft een gekroonde vis onder de initialen³ en op de ander staat de gekroonde IG.⁴

Betere kwaliteit ovale modellen

Het merendeel van de aan de Lange Geer gevonden pijpen is afkomstig uit Gouda en heeft een ovaal model dat te dateren is in de periode 1735-1745. Deze pijpen zijn gemerkt met de vijf schijven of cinq (13 exemplaren) en WS gekroond (1 ex.). Een tweetal pijpen gemerkt trekpot dateert van wat later datum, uit de periode 1740-1760. Van de pijpen met de vijf schijven heeft slechts één exemplaar een Gouds wapenschild op de zijkant van de hiel. Deze pijpen worden beschouwd als zijnde van de beste 'porceleijne' kwaliteit. De pijpen gemerkt trekpot hebben beiden een Gouds wapenschild met erboven een 'S' als teken dat het om de iets mindere 'fijne' kwaliteit gaat en kunnen daarmee na 1740 worden gedateerd.

Afb. 1a-c. Rondbodem model met vissenkop en de letters WVMF. (Collectie Steven van Haaren, foto's Bert van der Lingen)

Deze pijpen hebben, op verschillende plaatsen onder het wapenschild, tevens een stip als vormmerk.

De pijpen gemerkt WS gekroond en trekpot hebben op het zwaartepunt van de steel raderingen afgezoomd met stippen. De pijpen met de vijf schijven hebben dezelfde raderingen, maar aan de bovenzijde I.V.BANK en aan de onderzijde IN.GOUDA. (Afb. 3a-c) Van deze fraai gepolijste pijpen kon één exemplaar worden gereconstrueerd tot oorspronkelijke lengte. De steellengte van deze lange, zogenaamde maatpijp, bedraagt 50 centimeter en de lengte van de complete pijp 54 centimeter. Maatpijpen hadden in eerste instantie een steellengte van 17 duim (44 cm), later 19 (bijna 50 cm) en vervolgens 21 duim (bijna 55 cm).

Bijzonder en zeer ongebruikelijk aan de groep pijpen met vijf schijven is dat op één exemplaar, aan weerszijden van de hiel, een ruiter te paard is aangebracht. (Afb. 4a-b) De ruiter is in de persvorm over het Goudse wapenschildje gegraveerd en daarna op de pijp overgebracht. (Afb. 5a-b) De ruiter te paard was in Gouda in gebruik als pijpenmakersmerk en de afbeelding kan als zodanig worden geïnterpreteerd.

Eigenaren van merken en onderlinge relaties

Er blijken overeenkomsten en relaties te zijn tussen een aantal hier genoemde namen en merken. Dat zal geen toeval zijn. Het lijkt er op dat de eigenaren van een aantal van deze merken familiebanden hadden, merken van elkaar huurden of dat er op een andere wijze zakelijke relaties bestonden. Dit zou kunnen verklaren waarom bepaalde merken samen in de bodem worden aangetroffen. Alleen van het merk trekpot kon geen relatie worden aangetoond. Het merk was in Gouda al vanaf het einde van de zeventiende eeuw in gebruik. In de periode 1726-1754 was het merk vacant en in de periode 1754-1757 was de trekpot eigendom van Jan Abrahamsz de Vet en zijn weduwe Sara Jans Hoogebergh.⁵

Er waren wel (familie)banden tussen de eigenaren van de WS gekroond, vijf schijven en ruiter te paard. De WS gekroond stond op naam van Arent Willemsz Brammert.⁶ De vijf schijven was eigendom van Joost Verbank en zijn weduwe Geertruid Volckaard en daarna stond het op naam van Willem Brammert.⁷ De ruiter te paard was, in de besproken periode, eigendom van Abraham van Heijningen, Jan Hendricksz Sprot, Dirk Mansvelder en Willem de Jong.⁸ (Zie Tabel 1)

Er was al eerder een relatie tussen Joost Verbank en Abraham van Heijningen. Verbank had aanvankelijk het VB monogram gekroond (1727-1737) en pas daarna de vijf schijven (1737-1748). Het VB monogram kwam toen op naam van Abraham van Heijningen (1737-1749).⁹ De voorafgaande relatie tussen beide pijpenmakers is niet duidelijk. Het is daarom ook niet bekend waarom Verbank het VB monogram voor het toen vacante merk vijf schijven verruilde en waarom juist Van Heijningen het VB monogram overnam. Minimaal drie jaar na de verwisseling van de merken, maakte Joost Verbank de gladde ovale pijp met op de zijkant van de hiel een ruiter. Willem de Jong, die in de periode 1748-1795 de ruiter te paard in eigendom had, was na zijn huwelijk met Anna Brammert (een zus van Willem Brammert), eveneens gerelateerd aan de familie Brammert.

Een Goudse pijpenstort met ruiter te paard en 7 gekroond

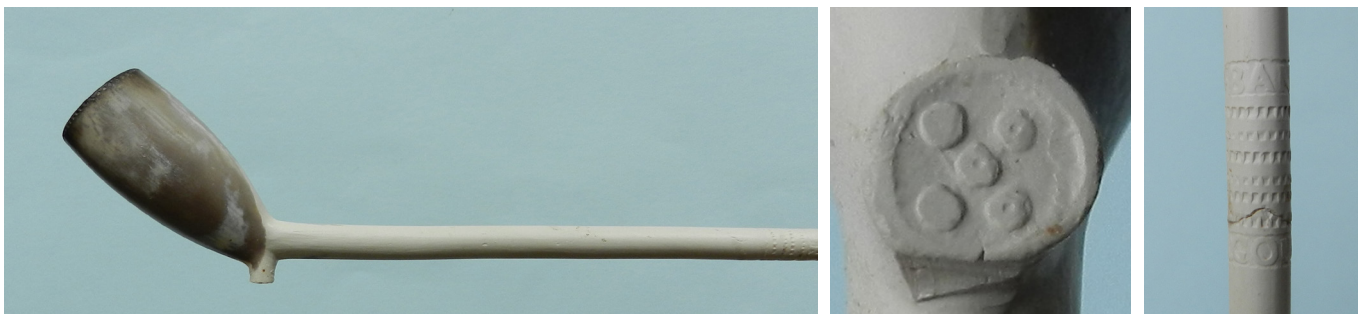
Een bijzondere vondst waarin deze onderlinge relatie eveneens naar voren komt is die van een pijpenstort waarin materiaal dat gemerkt is met 7 gekroond en ruiter te paard. Hoewel de 7 gekroond niet in Delft is gevonden is die van belang hier te vermelden. De stort bestond uit pijpen met een vierkante ketel, met op ieder vlak een gecommiteerde in de Staten Generaal en langs de onderzijde van de ketel de tekst: DE GECOMI: IN DE STAT. GENERAAL. Ze zijn allemaal gemerkt met 7 gekroond, op één exemplaar na, die heeft een ruiter te

Tabel 1. Gevonden merken met (mogelijke) eigenaren.

merk	eigenaar	werkzame periode
vijf schijven / cincq	Joost Verbank	1737-1748
vijf schijven / cincq	weduwe Joost Verbank	1748-1753
vijf schijven / cincq	Willem Brammert	1753-1769
trekpot	Jan Abrahamsz de Vet	1754-1757
trekpot	weduwe Jan Abrahamsz de Vet	1757-1762
WS gekroond	Arent Willemsz Brammert	1712-1766
ruiter te paard	Abraham van Heijningen	1720-1737
ruiter te paard	Jan Hendricksz Sprot	1737-1740
ruiter te paard	Dirk Mansvelder	1740-1745
ruiter te paard	Willem de Jong	1748-1795

Afb. 2. Knorrenpijp met twee klaverbladen waarboven WVMF (Foto en coll. Ewout Korpershoek).

Afb. 3a-c. Ovaal model, hielmerk vijf schijven. Steelstempel I.V.BANK / IN.GOUDA. Gouda, Joost Verbank (1737-1748). (Collectie Steven van Haaren, foto's Bert van der Lingen)

Afb. 4a-b. Ovaal model, hielmerk vijf schijven, zijmerk ruiter te paard. Gouda, Joost Verbank (1737-1748). (Collectie Ewout Korpershoek, foto's Bert van der Lingen)

Afb. 5a-b. Ovaal model, hielmerk vijf schijven en zijmerk ruiter te paard. (Collectie Ewout Korpershoek, foto Bert van der Lingen)

Afb. 6a-c. Ovaal model met gecommiteerde in de Staten Generaal, hielmerken 7 gekroond en ruiter te paard. Gouda, Willem Brammert[?]. (collectie en foto's Freek Mayenberg)

paard als merk. Opmerkelijk genoeg komt deze eenling uit exact dezelfde persvorm als de overige pijpen.¹⁰ Pijpen met deze voorstelling worden gedateerd in de periode 1745-1760.¹¹ (afb. 6a-c)

De 7 gekroond was eigendom van Willem Brammert (1730-1753). In 1753/1754 huurde hij het merk korte tijd van Geertruid Volckaard, de weduwe van Joost Verbank[!] en vervolgens huurde hij het merk in de periode 1753-1769 van de toenmalige eigenaar Hendrik Groeneveld en zijn weduwe.¹² In dezelfde jaren waarin hij de 7 gekroond huurde, was hij ook eigenaar van de vijf schijven (1753-1769). Wie maakte de pijp met de gecommiteerde in de Staten Generaal gemerkt ruiter te paard? Willem Brammert had in 1753/1754 een zakelijke relatie met de weduwe van Joost Verbank en daarnaast was Willem de Jong getrouwd met zijn zus Anna Brammert. De Jong was in de periode 1748-1795 eigenaar van de ruiter te paard. Gezien de datering van dergelijke pijpen is het goed mogelijk dat Willem Brammert deze pijp nog heeft gemaakt in de periode waarin hij huurde van de weduwe Verbank. Ook bestaat er een mogelijkheid dat de pijpen van Willem de Jong en Willem Brammert in dezelfde werkplaats werden gemaakt. Was er misschien een samenwerkingsverband tussen beide pijpenmakers? Het is niet onwaarschijnlijk dat de ovale pijp, gemerkt met de vijf schijven en een ruiter te paard, eveneens uit dezelfde werkplaats kwam. De vondst in Delft en de pijpenstort uit Gouda laten zien dat eigendom, huur en gebruik van merken en de productie van pijpen soms bijzonder gecompliceerd is, met ingewikkelde zakelijke belangen en familieconnecties die met elkaar zijn verweven.

Conclusie

De oorspronkelijke gebruiker van dit kleine vondstcomplex in Delft had een aantal afwijkende en weinig voorkomende tabakspijpen tot zijn beschikking. Opvallend zijn de relaties tussen de eigenaren van een aantal gevonden pijpmerken. Hieruit zou voorzichtig kunnen worden geconcludeerd dat er mogelijk door verschillende werkplaatsen in Gouda gezamenlijke orders werden verstuurd naar afnemers. Verder onderzoek naar de onderlinge relaties en samenwerkingsverbanden tussen verschillende pijpenmakers zijn zeker gewenst.

Noten:

- 1 Meulen, 1992, p.36.
- 2 Collectie Ewout Korpershoek. Zie de website <http://www.claypipes.nl/18e-eeuw/lobben/>
- 3 Meulen, 1992, p.88 en p.105., Plaat 40, afb.17.
- 4 Meulen, 1992, p.80 en p.83., Plaat 23, afb.1. In het Amsterdam Pipe Museum bevindt zich een in Groningen gevonden exemplaar (coll.nr. Pk 00.832).
- 5 Duco, 2003, p.138, nr. 202.
- 6 Duco, 2003, p.167, nr. 605.
- 7 Duco, 2003, p.150, nr. 350. Jacob de Vos had dit merk in de jaren 1737/1742-1747 in gebruik van Verbank.
- 8 Duco, 2003, p.135, nr. 159.
- 9 Duco, 2003, p.157, nr. 438.
- 1 Zie website Freek Mayenburg: <http://www.groenehartvertellingen.nl/Pagina/pijpenkop-statengeneraal.htm>
- 11 Duco, 1987, p.109, afb.40a-b en p.155.
- 12 Duco, 2003, p.188, nr. 945.

Literatuur:

- Duco, D.H., 1987. *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*. Stichting Pijpenkabinet, Leiden.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Stichting Pijpenkabinet, Amsterdam.
- Meulen, J. van der, J.P. Brinkerink en P. von Hout, 1992. *Tabakspijpenijverheid in Gorinchem*. Leiden, Pijpelogische Kring Nederland.

English summaries

De merken ruiter te paard en vijf schijven in een Delftse tuin en de relatie tussen pijpenmakers te Gouda / The pipemakers marks horsemen and five discs from a garden in Delft and relationships between pipe makers in Gouda

Bert van der Lingen

During the excavation of a garden at the Lange Geer in Delft a small but interesting group of pipes was found. Most have an early oval bowl shape from around 1730-1750. The initial occupant of this location in Delft disposed of pipes of varied origin. Notable is the relationship between the owners of the marks on the pipes. It can be tentatively concluded that there may have been contacts between several workshops in Gouda who may have sent joint orders to customers.

